

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Λόης Λαμπριανίδης, *Επενδύοντας στη φυγή: η διαρροή επιστημόνων από την Ελλάδα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Κριτική, 2011

Πάνος Χατζηπροκοπίου¹

Στη διάρκεια του 20ού αιώνα, και ιδιαίτερα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, η Ελλάδα υπήρξε χώρα αποστολής μεταναστών. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, το μεταναστευτικό ισοζύγιο της χώρας έχει θετικό πρόσημο: αρχικά λόγω της παλιννόστησης των μεταναστών κυρίως από ευρωπαϊκά κράτη και, στη συνέχεια, όλο και περισσότερο, εξαιτίας των μεταναστευτικών ρευμάτων προς την Ελλάδα. Οι διεθνείς εξελίξεις αλλά και οι εσωτερικοί παράγοντες αναδεικνύουν την Ελλάδα σε νέο προορισμό μεταναστών ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, και σταδιακά σε «κοινωνία υποδοχής». Εύλογα, η αποδημία των Ελλήνων είχε σταματήσει ως πρόσφατα να απασχολεί τόσο την έρευνα όσο και τη δημόσια συζήτηση, ενώ η μελέτη της μετανάστευσης την τελευταία εικοσαετία στράφηκε αποκλειστικά στους νεοαφιχθέντες από την Αλβανία και άλλες χώρες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης, της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, της Ασίας και της Αφρικής.

Πρόσφατα, ωστόσο, η μετανάστευση των Ελλήνων έχει επανέλθει

στο προσκήνιο στο πλαίσιο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης και του αδιεξόδου που διαμορφώνεται εξαιτίας της εντεινόμενης ύφεσης και των ακολουθούμενων πολιτικών. Σε αρκετές περιπτώσεις, την τελευταία διετία, ο μιντιακός λόγος αναφέρθηκε στην επιλογή της φυγής ως μονόδρομο για πολλούς μορφωμένους νέους, συνδέοντας το φαινόμενο άμεσα με την κρίση και τις επιπτώσεις της στις ευκαιρίες απασχόλησης και τις προοπτικές ζωής των νέων ανθρώπων. Συχνά, βέβαια, τέτοιες αναφορές στα μέσα ενημέρωσης παραμένουν ατεκμηρίωτες, ενώ αφορούν περισσότερο προθέσεις παρά μία ήδη διαμορφωμένη κατάσταση μαζικής εξόδου. Το βιβλίο του Λόη Λαμπριανίδη, καθηγητή οικονομικής γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, προσφέρει μια ψυχραιμη ματιά στη μετανάστευση των ελλήνων επιστημόνων, με θεωρητική τεκμηρίωση και εμπειρική διερεύνηση. Ανακινεί το ζήτημα με εξαιρετικά επίκαιρο τρόπο, επισημαίνοντας τις καταβολές και τις αιτίες του στα χρόνια που προηγήθηκαν της κρίσης, σε άμεση συνάρτηση τόσο με τις εγχώριες συνθήκες

¹ Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας & Ανάπτυξης, ΑΠΘ.

όσο και με παγκόσμιες εξελίξεις, σκιαγράφοντας παράλληλα τις τάσεις γενίκευσης του φαινομένου σε μια κρίσιμη και αβέβαιη για την ελληνική κοινωνία συγκυρία.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο σκιαγραφείται το θεωρητικό και εμπειρικό πλαίσιο και περιγράφεται η έκταση του φαινομένου, μέσα από επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας. Το πρώτο κεφάλαιο τονίζει τη σημασία του ανθρώπινου δυναμικού στην αναπτυξιακή διαδικασία, διερευνώντας τη συμβολή της οικονομικής επιστήμης στη μελέτη του «ανθρώπινου κεφαλαίου» και στην κατανόηση της αναδύμενης «οικονομίας της γνώσης». Κατά συνέπεια, η μετανάστευση των επιστημόνων είναι ιδιαίτερα προβληματική για μια χώρα, η οποία όχι μόνο στερείται σημαντικό και αναγκαίο για την ανάπτυξη ανθρώπινο κεφάλαιο, αλλά επιπλέον βλέπει την «επένδυση» δημόσιων πόρων στην εκπαίδευση να μεταφέρεται αλλού. Σε αυτή τη θεώρηση έχει άλλωστε την καταγωγή της η συστηματική μελέτη του φαινομένου, που αρχικά ερμήνευε τη «διαρροή εγκεφάλων» (brain drain) είτε ως μεταφορά πόρων από τις αναπτυσσόμενες στις αναπτυγμένες οικονομίες, είτε ως μια επιπλέον διάσταση της εκμετάλλευσης των πρώτων από τις δεύτερες σε ένα διεθνές πλαίσιο άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ωστόσο, πρόσφατες μελέτες αμφισβητούν, υπό προϋποθέσεις, τις μονοδιάστατα αρνητικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

Σε αυτή τη λογική άλλωστε κινούνται και ορισμένες από τις πολιτικές που ακολουθούνται σήμερα για το ζήτημα αυτό, τις οποίες ο

συγγραφέας εξετάζει στο δεύτερο κεφάλαιο. Αναφέρεται π.χ. στις προσπάθειες προσέλκυσης επιστημονικού δυναμικού άμεσα ή έμμεσα από τις χώρες προορισμού, αλλά και σε μέτρα που αποσκοπούν στη συγκράτηση της διαρροής από τις χώρες αποστολής, ή της επιστροφής των απόδημων επιστημόνων σε αυτές, με την Κίνα να αποτελεί το κατεξοχήν επιτυχημένο παράδειγμα. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο, απαριθμούνται οι εξελίξεις στο διεθνές περιβάλλον που διευκολύνουν τη διεθνή κινητικότητα, ξεκινώντας από τις επιπτώσεις ορισμένων διαστάσεων της παγκοσμιοποίησης, και ιδιαίτερα αυτού που ο Harvey περιέγραψε ως «συρρίκνωση του χρόνου και του χώρου» στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Συγκεκριμένα, αναφέρονται οι τεχνολογικές εξελίξεις, ιδίως όσον αφορά τις τηλεπικοινωνίες (διαδίκτυο), ή η εξοικείωση με τον “άλλο” μέσα από τη γενίκευση του διεθνούς τουρισμού και ο ρόλος των διεθνών γραφείων εύρεσης εργασίας. Παράλληλα αναγνωρίζεται μέσα σε αυτό το πλαίσιο η σημασία των δικτύων της διασποράς, η ενίσχυση των οποίων ενδέχεται να επιφέρει θετικά αποτελέσματα στις χώρες αποστολής, ενώ υπογραμμίζεται επίσης η τάση συγκέντρωσης μεγάλου μέρους του διεθνούς μετακινούμενου επιστημονικού δυναμικού σε λίγες παγκόσμιες μητροπόλεις.

Στο δεύτερο μέρος ο συγγραφέας στρέφει το ενδιαφέρον του στην περίπτωση της Ελλάδας. Τον απασχολεί καταρχήν το ζήτημα της «δύσκολης» σχέσης μεταξύ της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και της ελληνικής οικονομίας, όπως αυτή διαφαίνεται π.χ. στα αυξημένα ποσοστά ανεργίας και τους χαμηλούς μι-

σθούς των πτυχιούχων. Μέσα από την ανάλυση δευτερογενών δεδομένων διαπιστώνεται ότι, παρά την θεματική μαζικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και του ποσοστού των αποφοίτων που προχωρούν σε μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές τις τελευταίες δεκαετίες, παραμένει χαμηλός ο αριθμός τους αναλογικά με πολλές άλλες χώρες του αναπτυγμένου κόσμου. Καταρρίπτεται έτσι ο ισχυρισμός, ο οποίος είχε προβληθεί από ελάχιστες προηγούμενες μελέτες, ότι στην Ελλάδα υπάρχει «υπερπροσφορά» πτυχιούχων που αδυνατούν να απορροφηθούν από την εγχώρια αγορά εργασίας. Παρότι ένα μέρος των πτυχίων αφορά «παραδοσιακά» επαγγέλματα συνδεδεμένα με μάλλον παρωχημένες αντιλήψεις περί κοινωνικής κινητικότητας και καταξίωσης (π.χ. γιατροί, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί), δεν μπορεί να υπονοηθεί ότι η Ελλάδα έχει ξεπεράσει κάποιον «ιδεατό αριθμό επιστημόνων ανά κάτοικο» – γιατί απλούστατα τέτοιος αριθμός δεν υπάρχει (σ. 20). Επιπλέον, ο μύθος που συνέδεε την αδυναμία απορρόφησης ή τις χαμηλές απολαβές του επιστημονικού δυναμικού της χώρας με την υποτιθέμενη χαμηλή του παραγωγικότητα ως άμεση απόρροια της υποβαθμισμένης ποιότητας των σπουδών ανατρέπεται επίσης αυταπόδεικτα από το γεγονός ότι οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι όχι μόνο απορροφούνται, αλλά πολλοί από αυτούς διαπρέπουν στο αντικείμενό τους, όταν βρεθούν στις ευνοϊκότερες συνθήκες που εξασφαλίζουν για αυτήν την κατηγορία εργαζομένων ορισμένες χώρες ή πόλεις του εξωτερικού.

Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η φυγή επιστημό-

νων από την Ελλάδα οφείλεται στην περιορισμένη ζήτηση για υψηλής εκπαίδευσης προσωπικό, διαπίστωση που τεκμηριώνεται αργότερα και από τα αποτελέσματα της εμπειρικής διερεύνησης και αποτελεί κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου. Το γεγονός ότι το φαινόμενο προϋπήρχε της σημερινής κρίσης συνδέεται άμεσα με τον σταθερό προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας στην παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών χαμηλής προστιθέμενης αξίας. Καταδεικνύεται έτσι μία πλευρά των εγχώριων παραγόντων που οδήγησαν στην κρίση και επισημαίνεται συνεπώς η αναγκαιότητα αλλαγής του ακολουθούμενου αναπτυξιακού προτύπου προς μια αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας στην κατεύθυνση της έντασης γνώσης, ώστε να μετατοπιστεί η θέση της στην παγκόσμια αλυσίδα παραγωγής αξίας.

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο αποτιμάται η ελληνική εμπειρία διαρροής επιστημονικού δυναμικού. Μετά από μία σύντομη ιστορική αναδρομή, περιγράφονται οι πρόσφατες τάσεις και επιχειρείται μια εκτίμηση της έκτασης του φαινομένου σήμερα. Σύμφωνα με αυτήν, οι Έλληνες επιστήμονες που εργάζονταν στο εξωτερικό το 2010 υπολογίζονται μεταξύ 114.000-139.000, που αντιστοιχεί περίπου στο ένα δέκατο του συνολικού αριθμού των πτυχιούχων της χώρας (σ. 184).

Το τρίτο μέρος του βιβλίου παρουσιάζει εκτενώς τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας, η οποία βασίστηκε σε διαδικτυακό ερωτηματολόγιο που διακινήθηκε μεταξύ Μαΐου 2009-Φεβρουαρίου 2010. Συγκεντρώθηκαν 2.734 συμμετοχές ελλήνων πτυχιούχων που

πληρούσαν την ελάχιστη προϋπόθεση εργασίας για τουλάχιστον ένα χρόνο στο εξωτερικό, από τις οποίες 1.821 κάλυπταν πάνω από το μισό των απαντήσεων και τελικά χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση. Η μεγάλη πλειοψηφία παρέμενε σε διάφορες χώρες την περίοδο διεξαγωγής της μελέτης, ενώ ένα ποσοστό 15% είχε επιστρέψει στην Ελλάδα, γεγονός που επιτρέπει μία σύγκριση των διαφοροποιημένων εμπειριών τους αλλά και μία αποτίμηση των παραγόντων που συμβάλλουν στην απόφαση της επιστροφής. Μετά από μια περιγραφή της μεθοδολογίας της έρευνας (κεφ. 6), παρουσιάζεται στο έβδομο κεφάλαιο η ποιοτική διάσταση του φαινομένου, μέσα από την οποία καταφαίνεται η εξαιρετική ετερογένεια του υπό μελέτη πληθυσμού και οι ποικίλες στάσεις και αντιλήψεις με τις οποίες οι ίδιοι αντιλαμβάνονται και εκφράζουν την εργασιακή τους εμπειρία στο εξωτερικό και τις σχέσεις τους με την Ελλάδα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράθεση αποσπασμάτων του λόγου των ίδιων των ελλήνων πτυχιούχων στην ενότητα 7.2, ενώ περισσότερες διηγήσεις συμπεριλήφθηκαν στο σχετικό παράρτημα.

Το γεγονός ότι σχεδόν οι μισοί από τους συμμετέχοντες είναι πάνω από 40 ετών λαμβάνεται ως τεκμήριο του ότι το φαινόμενο της διαρροής επιστημόνων δεν είναι καινούριο, αλλά γενικεύεται κατά τη δεκαετία του 1990 και βεβαίως αναμένεται να ενταθεί εξαιτίας της κρίσης. Ενώ στο δείγμα συμμετέχουν άνθρωποι που ζουν σε 74 χώρες ανά τον κόσμο, το 71% συγκεντρώνεται σε μόλις 10, με περισσότερους από τους μισούς μόνο στις ΗΠΑ και τη

Βρετανία – ενώ αντίστοιχα κυριαρχούν ως προορισμοί οι μητροπόλεις (Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Βρυξέλες). Πάνω από τα δύο τρίτα των ερωτηθέντων είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου, περίπου οι μισοί έχουν διδακτορικό, ενώ 41% είναι απόφοιτοι, σε κάποιο στάδιο των σπουδών τους, κάποιου από τα «100 καλύτερα πανεπιστήμια του κόσμου». Μεγάλο μέρος του δείγματος έχει πραγματοποιήσει το σύνολο των σπουδών του στο εξωτερικό, ενώ μία μικρότερη αλλά όχι αμελητέα μερίδα σπούδασε αποκλειστικά στην Ελλάδα. Η συντριπτική πλειοψηφία (91%) των πρώτων δεν αναζήτησε καν δουλειά στην Ελλάδα, ενώ περίπου 60% όσον τελικά αναζήτησαν δουλειά εδώ –οπουδήποτε και αν είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους– αποφάσισαν να μεταναστεύσουν μέσα σε ένα εξάμηνο άκαρπης αναζήτησης εργασίας. Το 40% των συμμετεχόντων εργάζεται σε πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα ή τμήματα έρευνας και ανάπτυξης σε επιχειρήσεις. Το ύψος των απολαβών στο εξωτερικό φαίνεται να αντανakλά άμεσα το επίπεδο εκπαίδευσης, κάτι που δε συνεχίζει να ισχύει για όσους επιστρέφουν: το 46,4% όσων παραμένουν στο εξωτερικό λαμβάνει μεικτές ετήσιες αμοιβές άνω των 60.000 ευρώ, ενώ σε αυτή την εισοδηματική κατηγορία ανήκει μόλις το 17,4% αυτών που έχουν επιστρέψει στην Ελλάδα. Έχει ενδιαφέρον ωστόσο ότι σημαντικότερο κίνητρο για τη μετανάστευση δεν είναι κυρίως οι χρηματικές απολαβές, αλλά μια σειρά από άλλους παράγοντες οι οποίοι αποτιμούνται θετικά, όπως η ευκολία εύρεσης εργασίας στο αντικείμενο των σπουδών, οι προο-

πτικές εξέλιξης, η ποιότητα των επαγγελματικών σχέσεων, η ποιότητα ζωής του τόπου διαμονής, κ.ά. Οι αντίστροφοι παράγοντες συγκεντρώνουν και την πλειοψηφία των απαντήσεων σχετικά με τους λόγους για τους οποίους οι ερωτώμενοι αποφάσισαν να φύγουν από την Ελλάδα. Από την άλλη, η απόφαση για επιστροφή φαίνεται να έρχεται κατά μέσο όρο μετά από περίπου 10 χρόνια και συνοδεύεται για τους περισσότερους από αυτοπεποίθηση για τη διεθνή επαγγελματική τους εμπειρία, ωστόσο κυρίαρχοι είναι οι παράγοντες που σχετίζονται με την οικογένεια και την κοινωνική ζωή. Τέλος, μεταξύ του πλούσιου εμπειρικού υλικού, ενδιαφέρον παρουσιάζει η κοινωνικοοικονομική διαφοροποίηση του δείγματος.

Το βιβλίο κλείνει με ένα συμπερασματικό κεφάλαιο, στο οποίο συνοψίζονται τα βασικά αποτελέσματα και επιχειρείται η αναζήτηση κατευθύνσεων πολιτικής που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην αντιστάθμιση των απωλειών και την αύξηση των ωφελειών της διαρροής. Η παλιννόστηση των ελλήνων επιστημόνων δεν αποτελεί βέβαια ρεαλιστική προοπτική, εφόσον εύλογα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από προσωπικές επιλογές και στρατηγικές ζωής. Η αναχαίτιση του ρεύματος και η επιστροφή ορισμένων από αυτούς μάλλον τοποθετείται πολύ μακριά, σε ένα αβέβαιο, αυτή την εποχή, μέλλον, εφόσον προϋποθέτουν την προοδευτική αναδιάρθρωση του αναπτυξιακού μοντέλου της χώρας. Προτάσσονται λοιπόν μέτρα που αποσκοπούν βραχυπρόθεσμα να περιορίσουν την ένταση του φαινομένου και κυρίως να επανασυνδέσουν οργανικά τους έλληνες πτυχιούχους του εξωτερι-

κού με την ελληνική οικονομική και επιστημονική πραγματικότητα.

Στα αρνητικά του βιβλίου θα μπορούσε να καταλογιστεί η σχετικά περιορισμένη κριτική άγνοια μέρους της βιβλιογραφίας. Ακόμη περισσότερο, απουσιάζει μία ουσιαστική επιστροφή σε ορισμένα θεωρητικά ζητήματα που αναδείχθηκαν στην αρχή, υπό το πρίσμα των οποίων θα είχε ενδιαφέρον να ερμηνευθούν κάποια τουλάχιστον από τα εμπειρικά αποτελέσματα. Η εκτεταμένη περιγραφή των ευρημάτων αφήνει έτσι τον απαιτητικό αναγνώστη με την αίσθηση ότι ορισμένα ερωτήματα μένουν τελικά αναπάντητα. Ωστόσο, τα μειονεκτήματα αυτά δεν επισκιάζουν σε καμία περίπτωση τις αρετές του βιβλίου – αντίθετα ξεπηδούν από την πληθώρα αναφορών, θεωριών, ζητημάτων και ιδεών. Η εμπειρική του συνεισφορά είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς προσφέρει πλούσιο πρωτόλειο υλικό για ένα ελάχιστο μελετημένο θέμα, ενώ αποτελεί μία από τις λίγες μελέτες διεθνώς που αναφέρεται σε δείγμα απόδημων επιστημόνων όχι σε μία μόνο χώρα αλλά από την παγκόσμια επιστημονική διασπορά. Περιφερειακά ζητήματα παρουσιάζουν επίσης ενδιαφέρον, π.χ. η ανάδειξη της ετερογένειας και της αμφισημίας των στάσεων, αντιλήψεων και σχέσεων με το έθνος-κράτος ή την «κοσμοπολίτικη» εμπειρία, και συμβάλλουν σε ευρύτερες θεωρητικές συζητήσεις σχετικά με τον κοσμοπολιτισμό και τη διασπορά. Διαπιστώνοντας, τέλος, την κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση του υπό μελέτη πληθυσμού επισημαίνεται ο διαχρονικός μετασχηματισμός του φαινομένου: από μια προνομιακή επιλογή μιας οικονομικής

και/ή επιστημονικής ελίτ σε μια γενικευμένη λύση ανάγκης για μορφωμένους νέους ανθρώπους – γεγονός που αντανακλά εν μέρει ορισμένες από τις εγχώριες παθολογίες που κατέστησαν στην Ελλάδα αδύναμο κρίκο στη δίνη της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Από εδώ απορρέει και το κεντρικό επιχείρημα, που αποτελεί σημαντική συμβολή στην κατανόηση του φαινομένου και στη διάλυση παγιωμένων πεποιθήσεων. Τα πολλαπλά ερωτήματα που προκύπτουν εξάπτουν την περιέργεια, θέτουν τους όρους της συζήτησης και προσδιορίζουν τις κατευθύνσεις για μελλοντική έρευνα.

C O N T E N T S

GEO-COMMENTARY

- 3 **We stand up 20 issues of *Geographies*: a report**
 7 **Readers' short comments for the 20th issue of *Geographies***

ARTICLES

- 15 **Byron Nakos**
 A Review of map projection systems applied in Greece from the establishment of the Greek state until today
- 31 **Christy (Chryssanthi) Petropoulou**
 From the immigration of the lost dignity to the urban social movements of the "Digna Rabia": Mexico–USA. "El movimiento por la justicia del barrio"
- 51 **Ioannis Pytharoulis, Haralampos Feidas, Theodoros Karacostas**
 Study of lightning activity with the use of high-resolution simulations
- 79 **Petros Katsafados, Ilias Mavromatidis, Nikolaos Gkikas, Anastasios Papadopoulos**
 The numerical weather prediction system of Harokopio University and Statistical Evaluation of the forecasts
- 99 **Dimitris Kallioras, George Kandyliis, Nicos Kromidakis, Panagiotis Pantazis**
 Delineation of local labour markets in Greece on the basis of travel-to-work flows
- 117 **Kostas Lalenis, Yannis Frangopoulos, Ioannis Kiosses, Stefanos kipouros**
 Ethno-Cultural Diversity, Social Structures and Urban Organisation in Minority Villages of Thrace

EVENTS AND DEBATES

- 139 **Venetia Chatzi**
 "Annual International Conference RGS-IBG 2011, theme: Geographical Imagination"

RESEARCH BRIEFING

- 144 **Kalliopi Sapountzaki, Efthymios Karymbalis**
 Enhancing resilience of communities and territories facing natural and na-tech hazards

STUDENTS' FORUM

- 149 **Ioannis Raftopoulos**
 Coffee's unequal world trade: the development of an unjust system and the alternative of fare trade
- 155 **Aris Kafantaris, Vassiliki Koliaki, Dimitris Sagonas**
 Flows of water and people along Acherontas River
- 161 **Kanella Valkanou**
 Marine notches as indicators of sea level changes due to historical seismic events: The case of "Chili", Evia Island, Greece

BOOK REVIEWS

- 168 **Panos Chatziprokopiou**
 On: Lois Labrianidis (2011), *Investing in leaving: the Greek case of international migration of professionals in the globalization era*, Athens: Kritiki (in Greek)